

М.Козлов * (м. Севастополь)

НЕБЕСНИЙ ВОЇН ХОРС В ЯЗИЧНИЦЬКІЙ УЯВІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Давньослов'янська архаїчна культура виявилася набагато складнішою та незбагненішою, ніж уявляли собі вітчизняні дослідники ще наприкінці ХХ ст. Перед сучасними вченими відкрилися нові складні аспекти давньоруської язичницької культури, які потребують значної уваги дослідників різних наукових напрямків. Особливий інтерес у зв'язку з цим викликають культури давньослов'янських язичницьких богів-воїнів, яких шанувували як у народному середовищі, так і серед воїнів-друзинників.

Зв'язок теми дослідження із важливими науковими чи практичними завданнями Дослідження духовної спадщини давніх слов'ян, зокрема культів головних язичницьких богів, відкриває перспективу глибшого осмислення місця духовної парадигми українського народу в загальній родині індоєвропейських націй, дозволяє глибше дослідити суспільно-економічний та політичний розвиток наших предків язичницької епохи.

В наш час предметом дослідження стають не тільки процеси розвитку суспільства, його структура та економіка, але й духовний стан людини, архаїчна основа її ментальності. Язичницький світогляд становив той фундамент, на якому будувався увесь життєвий уклад східних слов'ян. Таким чином, для того, щоб зрозуміти повною мірою ранню суспільно-економічну й політичну історію наших предків, треба враховувати найдавніші уявлення про сакральний світ богів і, зокрема, небесного захисника людей крилатого воїна – Хорса.

В наш час головну увагу дослідників привертають східнослов'янські боги, пов'язані з потойбічним світом або господарською діяльністю наших предків – Велес, Даждьбог та Макош. Певну наукову цікавість викликає й культ заступника князівської влади Перуна. Небесного ж двійника Перуна Хорса дослідники або взагалі ігнорують у своїх творах, або ж інтерпретують його як загадкового бога східного походження. Між тим, як вітчизняні, так й іноземні джерела свідчать про те, що східні слов'яни знали

* Козлов М.М. – кандидат історичних наук, доцент, завідувачий кафедрою загально-гуманітарних та природньо-наукових дисциплін Інституту економіки та права Академії праці та соціальних відносин (м. Севастополь).

та шанувували Хорса ще задовго до виникнення Київської Русі, бачачи в ньому свого пращура-берегиню.

Як у радянській, так і наш час з'явилося чимало творів, присвячених східнослов'янським язичницьким богам. Зокрема, Хорс згадується, у творах Абаєва В.І., Новосельцева А.П., Поповича М.В., Левкієвської О., Горського В.С. Разом з тим, історіографічний і джерелознавчий аналіз матеріалу в контексті поставленої в даному дослідженні проблеми дозволяє дійти висновку, що в наш час у науці не існує єдиної точки зору щодо походження та функцій даного божества у наших предків.

Об'єктом даного дослідження є східнослов'янське язичництво, тобто релігійні уявлення, вірування та обряди, які сформувалися у межах східнослов'янської етнічної спільноти у дохристиянську добу. Предметом історіософського аналізу є уявлення та вірування східних слов'ян, які пов'язані з богом Хорсом.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності та світоглядного плюралізму. При розв'язанні поставлених у дисертаційному дослідженні проблем автор використав історико-порівняльний та проблемно-хронологічний метод, а також метод інтерпретаційного синтезу.

Головна ціль даної статті полягає у реконструкції східнослов'янських язичницьких уявлень, пов'язаних з дружинним богом Хорсом.

Теоретичне значення статті полягає у можливості більш глибокого усвідомлення особливостей східнослов'янської духовної культури язичницької епохи. Практичне значення отриманих результатів. У практичному аспекті в рамках науково-педагогічної діяльності матеріали даної статті можливо використовувати при розробці спецкурсів з предметів: історія філософії, релігієзнавство, історія України та історія культури України.

У вітчизняній історіографії існують різні точки зору щодо походження й функцій даного божества. В. Абаєв, наприклад, виявив численні паралелі імені Хорса в деяких східних мовах. Зокрема, він указує на той факт, що ім'я бога «Хорса» близьке до осетинського «хорз», «хварз» (гарний, добрий). У новоперській мові «хоршид» означає сонце. У давньогрецькій мові існувало слово «хварсаки»- спека, де перша частина слова явно походила від іранського «хварс» (сонце, вогонь). У ранньосередньовічному Закавказзі існувало ім'я Хурс з тим же значенням. У скіфській мові існувало слово «хвар» (сонце), що пов'язують із осетинським «хор». У зв'язку із численними паралелями в східних мовах ім'я Хорса зі словами, близькими за значенням зі словом «сонце», В. Абаєв дійшов висновку, що Хорс був запозичений давніми слов'янами зі скіфо-сарматського світу й означав у наших предків бога сонця [Абаєв В.И. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. - М.: Наука, 1979. - С. 291.; Абаєв В.И. Скифо-европейские изоглоссы. - М.: Наука, 1965. - С. 115-117].

Згідно з точкою зору А. Новосельцева, божество Хорс шанувалося тією частиною східних слов'ян, яка, рухаючись на схід, асимілювала й частину старого скіфо-сарматського населення, тобто полянами або мешканцями півночі. Володимир ж, відбираючи до свого пантеону найважливіших плем'яних богів, включив туди й Хорса [Новосельцев А.П. Киевская Русь и страны Востока // Вопросы истории.- 1983. - №5. - С. 28]. На думку М. Поповича, ім'я бога Хорса – це уособлення сонця. Воно має сармато-аланське походження. Хорс, за словами дослідника, близький до Велеса [Попович М.В. Нарис історії культури України. – К: Артек, 1998.- С. 45]. Тієї ж точки зору дотримується і В.С. Горський [Горський В.С. Святі Київської Русі.-К.: Абрис, 1994. - С. 40]. У дослідниці Є. Левкієвської, Хорс був богом сармато-аланського кочового світу й потрапив до пантеону Володимира з політичних міркувань [Левкиевская Е.Е. Мифы русского народа. - М.: Астрель, 2003. - С. 33]. На користь слов'янського походження Хорса ще на початку ХХ століття висловився М. Касторський. На його думку, ім'я божества походить від спільнослов'янського «карас», що означає «суперечку», «війну», або словацького «maras» - «смерть» [Касторский М. Начертания славянской мифологии. – СПб, 1841. - С.180].

Серйозно сумнівався у східному походженні Хорса Б. Рибаків. Дослідник виявив численні паралелі ім'я даного божества із цілим рядом слов'янських термінів. На думку Б.О. Рибаків, культ Хорса був аналогічним культу Аполлона й виник у наших предків ще в індоєвропейську епоху [Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. - М.: Наука, 1981. - С. 418].

Є.В. Анічков, проаналізувавши уривок з «Слова о полку Ігоревім», де згадується «Великий Хорс», звернув увагу вчених на той факт, що полоцький князь Всеслав перебігав дорогу Хорсу «до кур», тобто вночі. Дослідник дійшов висновку, що Хорс символізував у наших предків не сонце, а місяць [Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь. – СПб, 1914. - С. 312]. Точку зору Є.В. Анічкова цілком поділяли Я.Е. Боровський і Б.О. Лобовик [Боровский А.Е. Мифологический мир древних киевлян. - К.: Наук. думка, 1982. – С. 19; Історія релігії в Україні. - Т.1: Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. - За ред.. Лобовика Б.О. – К., 1996.- С. 118].

Насамперед, не можна погодитися з гіпотезою про те, що Хорс був спочатку божеством якогось кочового плем'я, яке перейшло на службу до київських князів. Згідно цілого ряду письмових джерел дане божество здавна шанувалося полянами. Так, ще В. Татищев висловив цілком обґрунтоване припущення, відповідно до якого автор легенди про князя Кия і його братів Хорива й Щека та сестру Либідь використовував назви гір і рік для складання імен своїм легендарним героям [Татищев В.Н. История Российская. В 3-х т. - М.: АСТ, 2003. - Т.2. – С. 200]. Пізніше цю гіпотезу підтримав Б.О. Рибаків [Рыбаков Б.А. Город Кия // Вопросы истории. - 1980. - №5. - С. 41].

Але в такому випадку постає питання: звідки ж одержала свою назву гора Хоревиця? У наш час гора Хоревиця ідентифікована як сучасна Лиса гора - місце, де, на думку наших предків споконвіків збиралася нечиста сила

[Каргер М.К. Древний Киев. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т.1. – С. 52, 93, 112; Толочко П.П. Древний Киев. - К, Наук. думка, 1989. – С. 15-22, 66-69.; Рыбаков Б.А. Город Кия. - С. 42].

В Радзівіловському літописі повідомляється про те, що на Лисій горі існувало якесь капище, повз яке проїжджав князь Володимир у 980 році: «обрыв на Дорогожичи, межю Дорогожичьмь и Капичемь; и есть ров до сего дня» [Фотомеханическое воспроизведение Радзивиловской (Кенигсбергской) летописи. - Спб. - Л.43]. Цілком можливо, що згаданий «Капич» - це капище бога Хорса, на честь якого гора й одержала свою первісну назву «Хоревиця».

У наш час відомий вірменський варіант легенди про князя Кия і його братів – засновників Києва. Так, в одному із записів Зеноба Глака (VII- VIII вв.), на яку вперше звернув увагу Н.Я. Марр, знаходимо наступне: «Якийсь цар передав владу своїм синам Куару, Мелтею й Хореану. Куар побудував місто Куари й названий він був Куарами на його ім'я. А Мелтей побудував на полі тім своє місто й назвав його по ім'ю Мелтей. Хореан побудував своє місто в області Палуни й назвав його по ім'ю Хореан». І по закінченню своїх будівничих справ, порадившись, Куар і Мелтей і Хореан піднялися на гору Каркея й знайшли там прекрасне місце із чудовим повітрям, тому що був там простір для полювання й прохолодь, а також достаток трави й дерев. І побудували вони там селище й поставили вони двох ідолів: одного на ім'я Гісаній, іншого на ім'я Деметр» [Марр Н.Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси // Известия Государственной академии истории материальной культуры. - Т.3. - Л., 1928.- С. 280]. Цілком можливо, що Хореан з вірменської легенди й літописний Хорив - це язичницьке божество Хорс - таємничий прабатько полянського племені. Вірменський варіант легенди про заснування Києва знаходимо в творі кінця VII сторіччя. Таким чином, гора Хоревиця одержала свою назву не пізніше даного періоду, а відтак вже в VII столітті на горі Хоревиця існувало капище бога Хорса.

Існують дані про те, що Хорса вшановували й древляни. Так у пізніх джерелах, зокрема Синописі Ундольського, повідомляється про місце страти князя Ігоря. Згідно з даним джерелом, великого київського князя вбили у священному місці, присвяченому богові Хорсу - «Князь этой земли (Древлянской – Авт.) Малдитто распорядился убить его (Игоря - Авт.) на месте, называемом Хорсово, где и похоронил его. И тако лбину князя Игоря оковавши древляне серебром и позлатиша и тако пияху и веселишася» [Рукописный Синописис XVII столетия Ундольского. - № 1110.- Л. 84—85].

Сигізмунд Герберштейн, який відвідав східнослов'янські землі у XVI сторіччі і, за його словами, ознайомився з деякими давніми рукописними книгами, також стверджує у своїх «Записках про московитські справи», що князя Ігоря вбили в місті, присвяченому Хорсу - Хоресто [Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии.- М.: Изд-во МГУ, 1988.- С. 158]. У деяких східнослов'янських письмових джерелах давньоруський Хорс названий Корсом. Таким чином, можливо, що літописний Іскоростень (у деяких літописах Коростень) одержав свою назву від давньоруського бога Хорса і

становив собою в часи князя Ігоря городище - святилище, у якому збиралося загальнодревлянське віче.

На користь даної гіпотези свідчить і цілий ряд подробиць із легенди про загибель кийвського князя Ігоря в древлянській землі. В остаточній частині літописної розповіді про правління князя Ігоря повідомляються наступні подробиці його загибелі: «В год 6453 сказала дружина Игорю: Отроки Свенельда изоделись оружием и одеждой, а мы наги. Пойдем, князь с нами за данью, да и ты добудешь и мы. И послушал Игорь пошел к древлянам за данью и прибавил к прежней дани новую, и творили насилие над ними мужи его. Взяв дань, пошел он в свой город. Когда же шел он назад, — поразмыслив, сказал своей дружине: «Идите с данью домой, а я возвращусь и пособираю еще». И отпустил дружину свою домой, а сам с малою частью дружины вернулся, желая большего богатства. Древляне же, услышав, что идет снова, держали совет с князем своим Малом: «Если повадится волк к овцам, то вынесет все стадо, пока не убьют его. Так и этот: если не убьем его, то всех нас погубит». И послали к нему, говоря: «Зачем идешь опять? Забрал уже всю дань». И не послушал их Игорь. И древляне, выйдя из города Иокоростеня против Игоря, убили Игоря и дружину его, так как было ее мало. И погребен был Игорь, и есть могила его у Искоростеня в Деревской земле и до сего времени» [Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В.П. Адриановой-Перетц. – М.-Л.: Изд-во АН.СССР, 1950. - С. 27-28].

У першу чергу викликає інтерес той факт, що вбити князя Ігоря древляни вирішили на «всенародному вічі». Таким чином, поруч із князем Малом, на якого вказує літопис, угадуються і язичницькі жерці, традиційно головуючі на народних зборах разом із князями.

Показовим також виглядає при цьому й спосіб страти князя Ігоря, описаний в «Історії» Лева Діакона. Відповідно до цього джерела, візантійці нагадали князеві Святославові про загибель його батька, який також насмілювався виступити проти Візантії: «Думаю, що ти не забув про поразку батька твого Ігоря який, знехтувавши клятвеним договором приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах судів, а до Кіммерійського Боспору прибув тільки-но з десятком човнів, сам ставши вісником свого лиха. Не згадую я також про його подальшу жалюгідну долю, коли, відправившись у похід на германців, він був узятий ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний надвоє [Лев Диакон. История.- М.: Наука, 1988.- С. 7].

У свідомості різних індоєвропейських народів даний спосіб страти представляється однією з форм повішання, тобто ганебного виду страти, який використовували як покарання зрадників або святотатців. Римський історик Тацит, описуючи побут і вдачу різних германських племен, повідомляє наступне: «Суворість покарання визначається вагою злочину: зрадників, святотатців і перебіжчиків вони вішають на деревах, а боягузів топлять у бруді й болоті, закидаючи зверху хмизом» [Корнелий Тацит. О

происхождении германцев и местоположении Германии.// Корнелий Тацит. Собрание сочинений. - СПб.: Наука, 1993. - С. 342].

Свідчення того, що дана практика була притаманна не тільки для германських племен, але й для всіх індоєвропейців, знаходимо в «Житті Антонія, Іоанна і Євстафія Віленських (Литовських)». У цьому джерелі розповідається про те, як сини литовського князя Ольгерда за прийняття християнства були страчені жерцями бога Перуна й повішені на дубі на знак зрадництва [Толстой М.В. История русской церкви. - Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1991. - С. 159].

Князь Ігор був відомий як заступник християн і цим, ймовірно, викликав ненависть язичницьких жерців, які заманили його в пастку й розправилися з ним. На користь припущення про те, що Ігор був покровителем християн, свідчить той факт, що під час складання мирного договору з візантійцями 944 року християни виступали як рівноправна з язичниками сторона. У джерелі згадується християнська церква ім'я святого Іллі й не просто церква, а «соборна», тобто в Києві існували й інші церкви. Разом з тим з тексту клятв повністю зникає згадування язичницького божества Велеса, а це означає, що культ Велеса більше не був державним культом і, отже, жерці цього божества - волхви були відсторонені від центральної влади. Крім того, у науковому трактаті одного з арабських авторів кінця XI- початку XII Марвазі міститься інформація про прийняття східними слов'янами християнства саме в період князювання князя Ігоря [Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси. - VI-IX ст. - С. 380].

Аналіз поховального обряду початку X сторіччя свідчить про домінування у жителів Києва цього періоду трупопокладення. За археологічним даними, співвідношення в київському некрополі поховань X ст., здійснених за обрядом кремації померлих, до тих, що були покладені в могилах, становлять приблизно 14 проти 117 [Боровський А.Е. Вказана праця. - С. 89]. Незважаючи на те, що зустрічаються і явно язичницькі інгумаційні поховання з багатим поховальним інвентарем, жінками-рабинями, зброєю та ін., значна кількість поховань безінвентарні, залишки людей розташовані за лінією «схід - захід», що відповідає християнській обрядовості.

Таким чином, можливо, що події, які привели князя Ігоря до загибелі, насправді розвивалися в такий спосіб: Після невдалого походу Ігоря на Візантію, князь, на настирливу вимогу своєї дружини (яка заманила свого суверена в пастку), вирішив зібрати данину в області, де вже встиг зібрати його воєвода Свенельд. У своєму городищі - святилище, присвяченому богові Хорсу - Коростині (Хоростово) - древлянські старійшини начолі із князем Малом й жерцями зібралися на віче, куди запросили й князя з його дружиною. Крім обвинувачення в жадібності, згаданих у «Повісті врем'яних літ» («якщо занадиться вовк до овець, то винесе всю череду, поки не вб'ють його»), пролунало й звинувачення у зраді своїм звичаям і заступництві

християнам. Після звинувачення пролунав і смертний вирок - страта через повішення, яку використовували для вбивства зрадників і святотатців. Після виголошення вироку жерцями від імені язичницьких богів, більша частина дружини (швидше за все - язичники) покинули князя. З Ігорем залишилася тільки «мала дружина», яка, ймовірно, складалася із християн. Потім, після короткої сутички, «мала дружина» князя загинула, а сам князь піддається страшній страті.

Ніяк не погоджується з гіпотезою про чужорідність культу Хорса в наших предків і уривок з «Слова о полку Ігоревім», у якому Хорс названий великим: «Всеслав князь людем судяше, князем грады рядяше, а сам в ночь волком рыскаше; из Кыева дорискаше до кур Тмутороканя, великому Хорсови волком путь прерыскаше [Слово о полку Игоревом // Вступительная статья и редакция текста И. Глазунова. – СПб, 1897. – С.13].

Можливо, що в даному джерелі вираз «перебігав Хорсу дорогу» і «дорискаше до кур» означає одне й теж - час незадовго до світанку, тобто в досвітню годину. Саме це мав очевидно на увазі автор Іпатіївського літопису, коли повідомив про одного із князівських послів, що він «якоже бысть убо до кур пригна» [ПСРЛ - Т.2.: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Стб. 72]. Таким чином, Хорса можна інтерпретувати як впливове східнослов'янське божество, яке символізувало кордон між тьмою й світлом.

На користь даної гіпотези свідчить і той факт, що в деяких східних мовах близькі за звучанням до ім'я бога Хорса слова означають «півень», зокрема новоперське «хирос» - «півень», давньоіранське «хгаос» - божественний птах - півень [Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. - М.: Прогресс, 1971.- Т.4. – С. 267].

Гіпотезу про зв'язок Хорса з культом птахів-предків підтверджує й мініатюра з Радзівіловського літопису, на якій давньоруський автор зобразив принесення клятви князя Ігоря візантійцям. На даній мініатюрі зображене якесь східнослов'янське божество, неподалік від Перуна у вигляді напівлюдини - напівптаха. У переважній більшості давньоруських повчань проти язичництва й літописній розповіді про побудову Володимиром язичницького храму в Києві, Хорс згадується на другому місці після Перуна й цілком можливо, що й ідол Хорса в пантеоні Ігоря розташовувався недалеко від ідола бога громовержця. Таким чином, можливо, що наші предки уявляли собі Хорса у вигляді птахоподібної добродісної істоти, одного з уособлень збройного добра.

У східнослов'янській міфології майже до нашого часу збереглося повір'я, відповідно до якого нечиста сила проявляє свою негативну активність тільки до першого крику півня, а потім - зникає. Можливо, що Хорс персоніфікував собою якогось надприродного прабатька наших предків. Не випадково після прийняття християнства, Хорс став асоціюватися у свідомості наших предків з ангелами-воїнами. Так, в апокрифічному творі «Бесіда трьох святителів» знаходимо наступне: «Василий рече: два ангелы громные есть - эллинский старец Перун и Хорс. Это два есть ангела

молниеносны [Беседа трех святителей // Златоструй. Древняя Русь X-XIII веков. – М.: Наука, 1990. - С. 263].

Цікаво, що Хорс у цьому уривку постає таким самим воїном-громовержцем, як і Перун. Відповідно до повідомлень німецького мандрівника Йоганна Давида Вундерера, який відвідав Московську державу у 1520 році, наші предки поклонялися ідолам Хорса навіть в XVI ст. Так, у його творі «Подорож до Московії» знаходимо наступне: «Перед містом Псковом бачили ми двох ідолів, поставлених за давніх часів жерцями, які їм поклонялися, а саме Услава, кам'яна статуя якого в руці має хрест, і Хорса, що стоїть на змії з мечем в одній руці й блискавкою в іншій [Кирпичников А.Н. Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян и Руси . – М.: Наука, 1988. - С.34].

Дані, повідомлені німецьким мандрівником, добре узгоджуються з даними автора «Бесіди трьох святителів». В обох випадках Хорс зображений воїном і громовержцем, який бореться з якимись темними силами (змія - у свідомості наших предків вважалася одним із символів тьми, підземного світу, хтонічною істотою).

Як двійник Перуна, згадується Хорс і в «Пам'яті і похвалі князя Володимира Якова Мніха»: «Крестил же Владимир всю землю русскую от края до края, а языческих богов, вернее бесов, Перуна и Хорса попрали и сокрушил [Иаков Мних. Память и похвала Владимиру// Богуславский С.А. К литературной истории «Памяти и похвалы Владимиру»// ИОРЯС. - Т.29. - Л.,1925. - С. 143].

На користь гіпотези про автохтонність культу Хорса в східних слов'ян свідчить і наявність у давньоруській мові безлічі загальнослов'янських термінів, похідних від імені даного божества: наприклад, "хороми", що позначає водночас і велику багату будівлю, "хоро" - коло, "хоровод" – «вічність», нескінченне існування, "хор" - збори людей округи - хори [Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. - М., 1900.- С. 791].

Таким чином, на основі вище сказаного можна зробити висновок, що досить давнім і впливовим східнослов'янським божеством був Хорс-громовержець - небесний воїн, одне з уособлень збройного добра. Культ Хорса був, ймовірно, тісно пов'язаний з тотемістичним культом вогненного птаха - півня.

Анотації

У статті **Козлова М.М. «Небесний воїн Хорс в язичницькій уяві східних слов'ян»** розглянуто такий важливий, але малодосліджений аспект східнослов'янського язичества, як культ язичницького бога Хорса – небесного воїна, одного з уособлень доброзичливих духів берегинь. Автор проаналізував походження імені даного божества, виявив зміст та ідейну семантику культу Хорса.

In the article of **Kozlov M.M. «Heavenly Warrior Hors in pagan imagination of the Eastern Slavs»** the author has considered such important, but aspect East slavic pagan, as a cult of pagan god Hors - the heavenly soldier, one of embodiments benevolent in relation to the person of spirits. The author has analyses an origin of a name of the given deity, has revealed the maintenance and ideological semantics of cult Hors at our ancestors of a pagan epoch.

Л. Москаленко (м. Київ)

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНОГО ЛІДЕРСТВА НА ОСНОВІ ІУДЕЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

Основними структурними одиницями суспільства, як високоорганізованої соціальної системи, є соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми, оформити соціальний порядок. Одним із головних елементів, що забезпечує функціонування соціального інституту є лідерство. Специфічні риси та особливі ознаки лідерства в політичній сфері активно досліджується вченими, в той час як духовне лідерство з його особливими характеристиками залишається поза їх увагою. В сучасному світі інститут лідерства в іудаїзмі має значний вплив на його послідовників, а тому важливим залишається дослідженням історичного коріння даного феномену, механізмів впливу лідера на послідовників течії та безпосередньо визначенням ролі духовного лідера в збереженні національних традицій іудаїзму.

Дослідження проблем лідерства в сучасних соціальних науках розгортається переважно в руслі теорій управління, оптимізації менеджменту й розвитку корпоративної етики. Питання релігійного лідерства взагалі і в іудаїзмі зокрема залишається дуже незначною дослідженою проблемою. Досить зазначити, що в авторитетній «Енциклопедії лідерства», виданій 2001 р. під редакцією М.Хеберта та Б.Клатта, категорія «релігія» взагалі не розглядається [The Encyclopedia of Leadership. Ed. by M.Hiebert and B.Klatt. -New York: McGraw-Hill, 2001]. Окремі проблеми релігійного лідерства піднімаються у працях, присвячених аналізу конкретних шляхів реалізації керівної ролі священнослужителів у релігійних громадах (переважно протестантських). Це, зокрема, роботи Р.Освальда та О.Крюгера «Тип особистості і релігійне лідерство» [Roy M. Oswald, Otto Kroeger. Personality Type and Religious Leadership. - New York: Alban Institute, 1988] та Л.Спірса «Шукаючий і слуга: рефлексії стосовно релігійного